

ISSN 1811-1823

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ
ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ СЕРИЯ

1' 2012

ПМУ ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК ПГУ

Г.И. АҚЫЛБАЕВА, Б.І. СМАНОВА
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ НӨЛДІК
ТҰЛҒАДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Грамматикалық құбылыстың өзіне тән грамматикалық мағынасы мен сол мағынаны білдіретін грамматикалық тәсілі үнемі бірлікте болады. Грамматикалық мағына грамматикалық құбылыстың мазмұны болса, грамматикалық тәсіл сол мазмұнды білдіретін тұлғасы.

Міне, сондай жалпы грамматикалық мағыналарды білдіретін грамматикалық амал- тәсілдер грамматикалық тұлғалар деп аталады. Қандай грамматикалық мағына болса да, оның өзіне тән грамматикалық тұлғасы болады да, керісінше, қандай бір грамматикалық тұлға болса да, оның өзіне тән грамматикалық мағынасы болады. Алайда, бұл заңдылық үнемі сақтала бермейді.

Қазақ тіл білімінде ешбір грамматикалық тұлғаларсыз да грамматикалық мағына берілу құбылысы кездеседі. Бірақ бұл мәселені сөздің атау және түбір тұлғасымен шатастыруға болмайды. Тілдегі белгілі грамматикалық

мағынасы бар, бірақ арнайы грамматикалық көрсеткіші жоқ тілдік құбылыс нөлдік тұлға деп аталады. Нөлдік тұлға қазақ тіл білімінде профессор С. Исаев еңбектерінде арнайы сөз болады [1, 33 б]. Ғалым мынадай мысалдарға назар аудартады. Мәскеу бардым, не көрдім (Жамбыл). Кел, балалар, оқылық (Ы. Алтынсарин). Ғылым таппай мақтанба (Абай). Интернетта оқып жүр талай қазақ баласы (Абай). Иығымда сіздің **шаш**, айқайласып тайталас (Абай). Осы көрсетілген сөйлемдердегі бөлінген сөздердің арнайы грамматикалық тұлғалары болмағанымен, белгілі грамматикалық мағынаны білдіреді. Мәскеу сөзінің бардым сөзімен тіркесуі арқылы бағыттық, мекендік мағынаның бойында барлығы көрінеді, яғни Мәскеуге бардым т.с.с.

Қазақ тіл білімінде И.Е. Маманов қазақ тіліндегі нөлдік формаға ілік, табыс, барыс септік тұлғаларының түсіріліп айтылуы мен бұйрық райдың екінші жақ жекеше түрін ғана жатқызады [2, 74-75 бб]. Нөлдік тұлғалары тек сөйлемде ғана белгілі болып, грамматикалық мағынасы анықталады.

Ғалым С. Исаев нөлдік тұлғада жұмсалатын грамматикалық тұлғаларды екі топқа бөліп қарастырады. Олар, біріншіден, бірде нөлдік форма ретінде ешбір морфологиялық көрсеткішсіз, бірде нөлдік форма болмай, арнайы морфологиялық көрсеткіштері сөзге қосылып, жарыса қолданылады. Оған ілік, барыс, табыс, шығыс септіктері мен тәуелдік жалғауы жатқызылады. Екіншіден, грамматикалық нөлдік тұлға болу үшін ол тұлға түбір күйіндегіден өзгеше грамматикалық мағына білдіріп, белгілі бір топтағы түрлену жүйесінің бір түрі болып саналып, сөйлеу процесінде белгілі бір тұрақты өзіне тән қызмет атқаруға тиіс.

Тіліміз тұрақты тіркестерге өте бай, сондықтан болар қазақ тілінің әрбір сөйлемі тұрақты тіркестердің қатысуымен жасалады. Тұрақты тіркестер жеке сөздерден мағыналық жағынан да, тұлғалық жағынан да күрделі, мұның өзі фразеологизмдердегі форма мен мазмұнның тұтастығынан туындайды.

Ешбір морфологиялық көрсеткішсіз нөлдік тұлға қазақ тілінде тек жеке сөздерге ғана емес, тұрақты тіркестерге де тән болып келеді, өйткені тұрақты тіркестері де сөйлеу кезінде белгілі бір дәнекерлер арқылы сөйлемнің басқа мүшелерімен байланысқа түсіп, нақты грамматикалық мағынада жұмсалатын тілдің бір бөлшегі. Тілдік факт ретінде алынған мысалдардың барлығы академик І. Кеңесбаевтың фразеологиялық сөздігінен алынды. Ғалым «Сөздердің идиомдық тобы болсын, фразеологиялық тобы болсын, екеуіне де тән ортақ қасиет – тиянақтылық. Бұл екеуінің де компоненттері өзара бекем орынға ие, белгілі тәртіпке ие болуы шарт; компоненттер белгілі тәртіппен келуінің үстіне бұл екеуінің элементтері, көбіне, басқа сөздермен жанаспай, бойын аулық салып, өзінің арнаулы үйірлі сөздерімен сыбайласып тұрады.» [3, 78 б]. – дей келе, егіліп жылады, өксіп жылады, қиыла қарады, жазбай таныды, жәутендеп қарады сияқты тіркестерді жатқызады. Әйтсе де бұл тіркестердегі компоненттер жеке тұрып та сол лексикалық мағынаны

білдіретіндіктен, олар тұрақты тіркеске тән ерекшеліктерге сәйкес келмейді. Мысалы, *Досы тар жерде жатқан, Балуан баладан жаман егіліп жылады* (С. Мұқанов) деген сөйлемде **жылады** – баяндауыш, қалай жылады? – егіліп жылады, **егіліп** – амал пысықтауыш қызметінде жұмсалып тұр. Осы сияқты әлі де тұрақты тіркестер төңірегінде шешілмей келе жатқан мәселелер көп. Әрине, тұрақты тіркестердің тілдік бөлшек ретінде дамып, қалыптасуы заңды құбылыс. Олардың біреулері қолданыста еркін болса, енді біреулері қолданыс барысында тұрақтанады, біреулері ажырамас біртұтас бірлікке айналса, тағы біреулері бейне, образ төңірегінде қалыптасқан клише, штамп түрінде кездеседі. Ал түптеп келгенде, олардың барлығының да табиғаты бір, белгілі бір ұғым, түсінік, мән-мағына төңірегінде шоғырлануы арқасында қалыптасатын мағыналық единицалар екендігі анық. Тұрақты тіркестердің сөйлемдегі морфологиялық синтаксистік қасиеттерін ескеруде басшылыққа алынған ұстанымдар, біріншіден, құрамындағы сөздердің бір ғана мағынаны білдіруі, екіншіден, орын тәртібінің тұрақтылығы, үшіншіден, сөйлемнің бір ғана мүшесі ретінде жұмсалыуы болып табылады [4]. Сайып келгенде, тұрақты тіркестердің синтаксистік қызметі сөйлем ішіндегі синтаксистік шартты мағына тұтастығына сүйенеді.

Тұрақты тіркестер сөйлем ішінде сөйлемнің өзге мүшелерімен синтаксистік қатынасқа түсіп, грамматикалық байланысқа түсуі үшін түрлі грамматикалық амал-тәсілдерді қажет етеді. Соның бірі – септік тұлғалары. Септік тұлғаларының жасырын күйінде (нөлдік тұлғада) тұрақты тіркестерді сөйлемнің басқа мүшелерімен байланыстырып, белгілі бір грамматикалық мағынада жұмсалыуына тоқталайық.

Қазақ тілінде барыс, шығыс септіктерінің нөлдік тұлғада жұмсалыуы сирек. Мысалы, **арқа таяныш** тұрақты тіркесі мына сөйлемде – Берен бір кезде өзін жалғызбын деп ойлап жүретін болса, енді осы отырған топты өзіне арқа таяныш санап, осының бірін аға, бірін іні көріп тұр (Б.М.). Мұндағы Арқа таяныш тұрақты тіркесі санап баяндауышымен нөлдік тұлға арқылы байланысып, жанама объектілік мағынаны білдірін тұр. Профессор С.Исаев нөлдік тұлғаның сөйлем ішіндегі тұрақты тіркестерге тән екендігін айтпағанымен, мына тұрақты тіркестер құрамында барыс септігінің нөлдік тұлғалары кездесетінін салыстырмалы-тарихи фактілер негізінде айқындалады деп көрсетеді: **бой(ға) жету, ер(ге) жету, ірбіт(ке) шабу**, т.б.

Тілімізде ілік пен табыс септік формаларының түсіп қалуы жиі кездеседі, бірақ тұрақты тіркестер табиғатында ілік септік формаларының түсіп қалуы табыс септігіне қарағанда, сирек кездесетіні зерттеу барысында айқындалды.

Ақ дидарың көргенде тұра алмаймын, сенсіз жерде салтанат құра алмаймыш (ХӨ). Мен әкемнің қазынасынан **ат басындай алтын**, қой басындай күміс алайын, сонан соң екеуміз қашайық (ҚЕ). **Қонақ асы** бермес. Ат шапанға ілік боп. Параны көздеп би кетті (Д.Б.). Ол келген қонағына мал соймай, **өлі**

ет асып берді... оны үлестен қалдырмай, қыс бойы **өлі сыбаға** бөліп келіп еді (Ә.Н.). Жатсам түстен, тұрсам естен шығармасам **өтеуі жоқ көп арман!** (Ғ.М.).

Жоғарыдағы сөйлемдердегідей тұрақты тіркестердің нөлдік тұлғада тура объектілік мағынада жұмсалыуының өзіндік ерекшелігі де жоқ емес. Мұндай құбылыс грамматикада көптеп қарастырылған.

Тілдегі тұрақты тіркестер септік тұлғаларының нөлдік тұлғада келуінен қорытар бір мәселе – нөлдік тұлға, көбіне, есімді тұрақты тіркестерге тән құбылыс екендігі.

Қазақ тілінде тұрақты тіркестердің сөйлемдегі грамматикалық мағынасының нөлдік тұлға арқылы берілуінің бір жолы – бұйрық райдың екінші жақ жекеше түрі мен жіктік жалғауларының түсіріліп қолданылуы грамматикалық көрсеткіші жоқ үшінші жағы, яғни сөздердің түбір күйінде лексикалық мағына білдірумен бірге грамматикалық мағынаға ие болуы. Мысалы:

Оны құдайдан басқа ешкім де жеңбейді, тимесін десең жолама, **атын атап, жөнін жөндеме**, аулақ жүр (С.М.). Ақсақал, іс қыласыз ойланбастан. Жаннан қорқып қашпаушы ек, қара тастан. Құдай сүймес бұл істі, бізге салды. Қолын шеш, **ризалық ал**, мына жастан (Абай) – етістікті тұрақты тіркестердің бұйрық райдың екінші жағының мағынасын білдіруін тек сөйлем ішінде ғана ажыратуға болады.

Қызыл тіл – **жанның мияты**, Абырой – ердің қуаты. Өгірік – ұят, шын – мият (мақал). Мен - **өлі жан**, ешкімді талғамаймын. Рақымсыз билерінді қарғамаймын. Мен кешерлік сөйтсе де іс қылған жоқ, ризамын деп жалған сөз жалғамаймын (Абай). Енесінен айырып, жас ботаны қылдың зар. Екі жерде зарлатқан **мияты, пейілі тар** (ҚЕ) – бұл сөйлемдердегі **жанның мияты, пейілі тар** тұрақты тіркес ешбір грамматикалық көрсеткішсіз жіктік жалғауының үшінші жағы мағынасын білдіріп тұр. **Өлі жан** тұрақты тіркесінің сөйлемнің бірінші жақтық баяндауышы екені бастауыштан көрінеді.

Міне, бұл сөйлемдерден тұрақты тіркестерге жалғанатын косымшалар түсін қалып, нөлдік тұлғада келе беретінін көруге болады. Мұнда тұрақты тіркестер таза күйінде және тұрақты тіркестер мен көмекші сөздердің тіркесі арқылы да келе береді. Ондайда тұрақты тіркестердің негізгі сөздері нөлдік тұлғада келеді де, ал оған түйдектелген көмекші сөздер белгілі септік жалғауларда тұруы арқылы келуінде соңғы сөздерінің қай сөз табынан болуының да үлкен маңызы бар.

Қазақ тіл біліміндегі фразеология саласының ғылым ретінде негізін салушы ғалым, академик І. Кеңесбаев «қазақ тіліндегі тиянақты тіркестерді (фразеологизмдерді) тіл ішінде өз заңдылықтарына сәйкес өмір сүретін айрықша категория, ал фразеология олардың әр алуан ірілі-ұсақты ерекшеліктері мен айырым белгілерін саралай зерттейтін дербес ғылым», -деп түсіндіреді [3]. Бұл жерде автордың фразеологизмдерді «тіл ішінде»

пікірінің астын сызып өткіміз келеді, өйткені осы пікір жұмысымыздың басты өзегі болады. Қараңыз: **бала** зат есімі сөйлемде қажеттілікке орай *балаға, баласы, баламын, баласымын* сияқты септеліп, тәуелденіп, жіктеліп жұмсалса, тұрақты тіркестер де осындай грамматиклық амал-тәсілдер арқылы сөйлемін құрамына еніп, белгілі бір сөйлем мүшесі болады. Ғылыми еңбектерде тұрақты тіркестердің сөйлем мүшелік қызметі сөйлем мүшелерінің жасалуының бір жолы ретінде ғана тек мысалдар арқылы көрсетіледі, сөз тіркесіндік қызметі, яғни сөз тіркесінің бір сынары (бағыныңқы, не болмаса басыңқы) екені де айтылады, бірақ сөйлем мүшелік қызметінің ішкі ерекшеліктері мен сыртқы тұлғалық сипатының қыр-сыры ашыла бермейді.

Зерттей келгенімізде, сөйлемге қатысты сөздер сөйлемде қандай морфологиялық өзгерістерге түссе, сол дәрежеде тұрақты тіркестер де солай өзгеріп отыратындығын көруге болады. Тұрақты тіркестердің мұндай өзгерістерге түрленуі, түптеп келгенде, оларды да түрлі синтаксистік қатынастарға өзгерте алады демекпіз. Сондай-ақ, кейбір септік жалғауларының түсіп қалып, тұрақты тіркестердің нөлдік тұлғада қолданылуы да белгілі бір заңдылықтарға сүйенеді. Демек, отандық ғалымдардың пікірлеріне сүйенетін болсақ, қазақ тіліндегі нөлдік формаға ілік, табыс, барыс септік тұлғаларының түсіріліп айтылуы мен бұйрық райдың екінші жақ жекеше түрі жатады.

Қорыта айтқанда, қазақ тіл біліміндегі нөлдік тұлғада жұмсалатын тұрақты тіркестер сөйлем құраушы тілдік бөлшек ретінде тілдің барлық грамматикалық тұлғаларын қабылдау арқылы да, қабылдамай да соның грамматикалық мағына білдіру қабілетіне ие бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. - А., 1992. - 33-б.
- 2 Маманов И.Е. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. - А., 1966. - 74-79 бб.
- 3 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. - А.: Ғылым, 1978. - 78-б.
- 4 Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. - А.: Мектеп, 1972.

Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ. Материал 19.03.12 ж. редакцияға түсті.

Г.И. АКИЛБАЕВА, Б.И. СМАНОВА
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НУЛЕВОЙ ФОРМЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ
КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

G.I. AKILBAEVA., B.I. SMANOVA
THE USAGE OF ZERO FORMS OF KAZAKH PHRASEOLOGICAL
EXPRESSIONS

Резюме

В статье рассматриваются проблемы использования нулевой формы фразеологизмов казахского языка.

Resume

The article deals with the problems of usage of zero forms of phraseological expressions in Kazakh language.